

Салқынбай А.Б.¹, Сайбекова Н.У.²,

әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университетінің
¹профессоры, ф. ғ. д., ²курс PhD докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: asalkbek@mail.ru, saibek_nazira@mail.ru

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕГІНДЕГІ ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАР ЖІКТЕЛІМІ

Мақалада қарастырылған басты мәселе қазақ тіл білімінің негізін қалаған А. Байтұрсынұлы әліпбиіндегі дауысты дыбыстар болып табылады. Ол қазақ ғылымы тарихында ұлттық әліпби жасап, жаңа үлгі ұсынған реформатор. Байтұрсынұлының «Оқу құралы» (1912) – қазақша жазылған тұңғыш әліппелердің бірі. Бұл әліппе оқытудың жаңа әдістері тұрғысынан өңделіп, 1925 жылға дейін бірнеше рет қайта басылды. «Оқу құралы» қазіргі әдістеме тұрғысынан әлі күнге дейін маңызды оқулық ретінде бағаланады. Байтұрсынұлы әліпбиі қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалды. «Әліпби деген – тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жұмағы. Неғұрлым тіл дыбыстарына мол жетсе, арнаған дыбысқа дәл келсе, оқуға, жазуға жеңіл болса, үйретуге оңай болса, заманындағы өнер құралдарына орнатуға қолайлы болса, соғұрлым әліп-би жақсы болмақшы», – деп жазды тұңғыш қазақ әліпбиінің негізін қалаушы А. Байтұрсынұлы. Мақалада А. Байтұрсынұлы еңбегіндегі дауысты дыбыстар қарастырылады.

Түйін сөздер: жазу, фонема, дыбыс, дауысты дыбыс, грамматология.

Salkynbay A.B.¹, Saibekova N.U.²,

¹Doctor of Science, Professor, ²doctoral student
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: asalkbek@mail.ru, saibek_nazira@mail.ru

Classification of vowels in A. Baitursynuly`s work

The aim of this article is to present the classification of vowels in A. Baitursynuly`s work. He is a founder of Kazakh linguistics. A. Baitursynuly is a reformer who presented new sample and national alphabet in the history of Kazakh science. Oku kuraly (1912) is one of the first alphabet written by A. Baitursynuly in Kazakh language. This alphabet was rewritten from the point of new methodologies of teaching and republished several times until 1925. A. Baitursynuly is a scientist linguist. He reformed Kazakh alphabet on the basis of Arabic script. Founder of the first Kazakh alphabet Akhmet Baitursynuly wrote «Alphabet is a paradise of signs dedicated to the basic sounds of language. Resources of these signs for language and its sounds are sufficient enough, it coincides with the sounds or with its help it will be easy to read, write and learn, if it is suitable to use in the means of art, alphabet would be better». Sounds, vowels and classification of vowels in A. Baitursynuly`s works are considered in this article.

Key words: writing, phoneme, sound, vowel, grammatology.

Салқынбай А.Б.¹, Сайбекова Н.У.²,

¹д. ф. н. профессор, ² PhD докторант I курса
Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: asalkbek@mail.ru, saibek_nazira@mail.ru

Классификация гласных звуков в научных трудах А. Байтұрсынұлы

В статье ставится задача рассмотреть классификацию гласных в научных трудах А. Байтұрсынұлы. А. Байтұрсынұлы является реформатором, представивший новый образец

национального алфавита в истории казахского языка. А. Байтұрсынұлы заложил основы казахского языкознания. «Оқу құралы» (1912) является одним из первых алфавитов, написанным А. Байтұрсынұлы на казахском языке. Этот алфавит перерабатывался с точки зрения новых методов обучения и переиздан несколько раз до 1925 года. «Оқу құралы» оценивается как важное учебное пособие с точки зрения методологии до сих пор. «Алфавит является раем для знаков, предназначенных для основных звуков языка. Чем достаточнее ресурсы этих знаков для языка и его звуков, чем точнее они совпадают со звуками, то с его помощью легко читать, писать, обучаться, удобно применять его в средствах искусства, и тем лучше будет алфавит», – писал основатель первого казахского алфавита А. Байтұрсынұлы. Особенность звука и классификация гласных в научных трудах А. Байтұрсынұлы рассматриваются в данной статье.

Ключевые слова: письменность, фонема, звук, гласный звук, грамматология.

Кіріспе

«Әліпби деген – тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жұмағы. Неғұрлым тіл дыбыстарына мол жетсе, арнаған дыбысқа дәл келсе, оқуға, жазуға жеңіл болса, үйретуге оңай болса, заманындағы өнер құралдарына орнатуға қолайлы болса, соғұрлым әліп-би жақсы болмақшы», – деп жазды тұңғыш қазақ әліпбиінің негізін қалаушы А. Байтұрсынұлы (Baitursynov, 1992: 400).

Қазақ әліп-биі – қазақ тілі әріптерінің жүйелі тізбегі, қазақ халқының мәдени өмірінде түркі халықтарымен бірге қолданыста болып табылатын әр түрлі әріп таңбаларынан тұратын дыбыстық жазу жүйесі.

Қазақ фонологиясында дыбыстардың бір-бірінен айырмасын іздеп, оларға сипаттама жасау тұңғыш тіл маманы А. Байтұрсынұлының зерттеулерінен басталады. А. Байтұрсынұлы қазақ фонетикасының іргелі ұғымдарын жүйелеп берді. Әрбір ұғымды қатаң терминологиялық мәнде көрсетіп, оларды арнайы атаулармен атады. Қазақ фонетика ғылымының айырым белгі терминдерін жасап, жүйелеп қалыптастырды (Osprangazieva, 2017: 93).

А. Байтұрсынұлының 1912 жылы Орынборда жарық көрген «Оқу құралында» (қазақша әліппе) *буын, дыбыс, нүкте, дауысты дыбыстар, жарты дауысты дыбыс, дәйекші, жіңішкелік белгісі, харіп* секілді терминдер берілген. Ал, 1914-1915 жылдары және одан кейінгі жылдары 1928 жылға дейін бірнеше рет басылған «Тіл құрал» оқулықтары (қазақ тілінің сарфы) қазіргі таңдағы қазақ тіл біліміндегі *зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, қосымша, жалғау, жұрнақ* сияқты терминдердің негізін қалаған оқу құралдарының бірі.

А. Байтұрсынұлы терминдерінің күштілігі сөздің ішкі мағыналық құрылымына негізделген. Фонетикалық принциптің ең негізгі авторы А. Байтұрсынұлы. Дауысты дыбыс дегені-

міз не? Кез-келген нәрсенің естілуі дыбыс, өзеннің сылдырап аққаны естілсе, дыбыс, ағашқа ұя салған құстардың тамылжыта ән салғаны естілсе, дыбыс, яғни естілген нәрсенің барлығы дыбыс. Дауысты дауыс бар деген сөз, ал дауыссыз дауыс жоқ деген сөз.

Қазақ грамматологиясының негізін қалаған А. Байтұрсынұлы. Ақымет төте жазуды дыбыс әдіс жолына негіз еткендігін ескерсек, дыбыс негізді әдіс арқылы метатіл орын алады. А. Байтұрсынұлы қазақ тіл білімі ғылымында грамматологияның метатілін қалыптастырды.

Тілдің дыбысталу мүшелері арқылы айтылып, құлақпен естілетін үн дыбыс деп аталады да, оны жазу тілінде белгілейтін шартты белгі әріп деп аталады. Демек, дыбысты айтамыз және естиміз, ал әріпті жазамыз және көреміз. Әріп – жазуда дыбысты белгілейтін шартты таңба. Айтылғанда, өкпеден ауа ешбір кедергісіз, еркін шығатын дыбыстар дауысты дыбыстар деп аталады (Isaev, 2007: 11).

1912 жылы жарияланған «Айқап» журналының № 4-5 санында қазақ тілінде 24 дыбыс, оның ішінде 5 дауысты, 17 дауыссыз, 2 жарты дауысты бар деп беріледі. Дыбыстар дауысты, дауыссыз және жарты дауысты болады. Соған қарай харіфтер де дауысты, дауыссыз және жарты дауысты болып бөлінеді (Baitursynov, 1992:147). Қазақ тіліндегі жиырма төрт түрлі дыбысты таңбалаудың өзіндік ерекше жолы мен жүйесін ұсынған А. Байтұрсынұлы «қ» мен «ғ» дыбыстарының ылғи жуан, «к» мен «г», және «е»-нің ылғи жіңішке айтылатынын ескерте отырып, былай деп жазады: «Егерде бұл 19 дыбыстың жуан айтылуы үшін бір белгі, жіңішке айтылуы үшін бір белгі керек десек, мысалы: ت (т), س (с) сықылды, онда 19 дыбысқа 38 белгі керек болар еді. Бұған дәйім жуан айтылатын «к» мен «ғ»-ны қосқанда дәйім жіңішке айтылатын «к», «г», «е»-лерді қосқанда, бәріне 43 белгі (харіп) керек» (Baitursynov, 1992: 324).

Дыбыс пенен харіфтің бір зат еместігін Ақыметтің еңбектерінен байқауға болады. Яғни, екеуі екі бөлек нәрсе. А. Байтұрсынұлының «Оқу құралындағы» тілдегі бар дыбыстың бас-басына арналған белгісі /әрпі/ бар болуы керек деген тұжырым үнемі жазу тәртібінде негізге алынды. Емле – жазу үшін шығарған нәрсе, жазу – тіл үшін шығарған нәрсе. Олай болса, тілді бұзып емлеге ыңғайлау емес, емлені тілге ыңғайлау керек деген пікірін негізге алсақ, тіл харіф үшін шығарған нәрсе емес, харіф тіл үшін шығарған нәрсе болып табылады. Олай болса харіфі жоқ деп, тілдегі дыбысты жоғалту емес, ол дыбысқа жоқ харіфті іздеп табу керек. Харіфке бола тілді бұзбайды, тілге бола харіфті бұзып өзгертеді. Осы қағида Ақымет жасаған төте жазуда көрініс табады. Әліпби ережесіне сәйкес дауысты дыбыстар сөз басында келсе, олардың харіфтерінің алдына сүйеу таяқ қойылып жазылады.

Дауысты харіфтер: а –ا, о –و, ұ –ۇ, ы –ي –ى, е –ي, ө. Мысалы, «ұ» әрпінің алдында берілген 1 таяқ сүйеу болу үшін қойылған. Бұл «ұ» әрпі сөз басында келсе ғана қойылатын таяқ, бұл таяқ оқылмайды, тек сүйеу үшін ғана қойылады деп ережеде арнайы айтылған. Мысалы: ұр – اُور, ұн – اُون, ұқ – اُوُق. Бұл мысалдан дауыссыз дыбыстың дауысты дыбысқа бағынғандығын және соңғы дауыссыз дыбысты өзгертіп, жаттығу ретінде беру арқылы ұ дыбысын үйрену жеңіл болатындығын байқауға болады.

Дауыссыз харіфтер: б –ب, п –پ, т –ت, ж –ج, ш –چ, д –د, р –ر, з –ز, с –س, ғ –ع, қ –ق, к –ك, г –گ, ң –ڭ, л –ل, м –م, н –ن. Жарты дауысты, яки орта дыбыстардың өз алдына оңаша харіфтері жоқ. Олардың орнына бүтін дауысты «у» һәм «й» харіфтері жүреді. Жарты дауысты дыбыстардың

харіфтері екендігі, дауысты дыбыстардың соңынан я алдынан бір буында келгенінен ғана байқалады. Бір буынның ішінде дауысты дыбыстардың соңында я алдында «у» я «й» тұрса, ол жарты дауысты харіфтер болады, мәселен: «ау» деген сөзде «у» дауысты харіфтің соңында тұр. Мұнда «у» бүтін емес, жарты дауысты харіф. «Ай» деген сөзде «й» дауысты харіфтің соңында тұр. Мұнда «й» бүтін емес жарты дауысты харіф, «у» һәм «й» харіфтері дауысты дыбыстарға да, жарты дауысты дыбыстарға да ортақ харіфтер болғандықтан, «тел» харіфтер деп аталады (Baitursynov, 1992: 147).

Нәтиже мен талқы

Ал, 1927 жылы жарияланған «Жаңа мектеп» журналының № 2 санында жарияланған Елдестің «Қазақ дыбыстары» деген мақаласына байланысты Қызылорда, 28.04.1927 жылы жарияланған «Дыбыстарды жіктеу туралы» мақаласында Ақымет өз пікірін білдіреді. Сонымен, біздің қарастыруымызша, Ақыметте *екі түрлі жіктелім* орын алғандығын байқауға болады.

1. 1912 жылы жарияланған «Айқап» журналының № 4-5 санында қазақ тілінде 24 дыбыс, оның ішінде 5 дауысты (а, о, у, ы, ә), 17 дауыссыз (б, п, т, ж, ш, д, р, з, с, ғ, қ, к, г, ң, л, м, н), 2 жарты дауысты (у, й) бар деп берілген жіктелім.

2. Ақыметтің Қызылорда, 28.04.1927 жылы жарияланған «Дыбыстарды жіктеу туралы» мақаласында 12 дауысты (толық дауыстылар – а, е, о, ұ, ы, шала дауыстылар – р, ң, л, м, н, у, и) және 12 дауыссыз (б, п, т, ж, д, з, с, ш, ғ, қ, к, г) бар деп берілген жіктелімі.

1-кесте – А. Байтұрсынұлының жіктеліміндегі қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар (Қызылорда, 28.04.1927 жылы жарияланған «Дыбыстарды жіктеу туралы» мақаласындағы дауыстылардың жіктелімі)

Дауыстылар	Толық дауыстылар		Шала дауыстылар		
	Аңғал түрлісі	Қымқыру түрлісі	Ауыз шығысты	Мұрын шығысты	
а, е, о, ұ, ы Бұлар Ақыметтің жіктелімінде <i>толық дауыстылар</i> деп аталады. Толық дауыстылары кең шығысты, тар шығысты болып екіге айырылады.	а, е, ы	о, ұ	р, л, у, и	ң, м, н	
р, ң, л, м, н, у, и Бұлар Ақыметтің жіктелімінде <i>шала дауыстылар</i> деп аталады.	Ауыз шығыстылары <i>босаң жолды</i> , қысаң жолды болып екіге бөлінеді.		Мұрын шығыстылары <i>босаң бөгеулі</i> , қысаң бөгеулі, тұйық бөгеулі болып үшке бөлінеді.		
	<i>Босаң жолдылары</i>	<i>Қысаң жолдысы</i>	<i>Босаң бөгеулі</i>	<i>Қысаң бөгеулі</i>	<i>Тұйық бөгеулі</i>
	р, у, и	л	ң	н	м

2-кесте – А. Байтұрсынұлының жіктеліміндегі қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың өзара ерекшелігі

Дауыстылар	Толық дауыстылар		Шала дауыстылар		
<i>а, е, о, ұ, ы</i> Толық дауыстылар буын ішінде дауыссыз дыбыстардың алдында да, соңында да келеді.	<i>Аңғал түрлісі</i>	<i>Қымқыру түрлісі</i>	<i>Ауыз шығысты</i>		<i>Мұрын шығысты</i>
	<i>а, е, ы</i> <i>Орын талғамайды.</i>	<i>о, ұ</i> <i>Бас буыннан</i> <i>басқасында</i> <i>келмейді.</i>	<i>р, л, у, и</i> <i>Септегенде</i> <i>«дың», «дан», жіктегенде</i> <i>«мыз» келеді.</i>		<i>ң, м, н</i> <i>Септегенде «ның»,</i> <i>«нан», жіктегенде «біз»</i> <i>келеді.</i>
<i>р, ң, л, м, н, у, и</i> <i>Шала дауыстылар</i> буын ішінде дауыссыздың соңында келмейді.	Ауыз шығыстылары <i>босаң жолды,</i> <i>қысаң жолды</i> болып екіге бөлінеді.		Мұрын шығыстылары <i>босаң бөгеулі, қысаң бөгеулі,</i> <i>тұйық бөгеулі</i> болып үшке бөлінеді.		
	Босаң жолдылары	Қысаң жолдысы	Босаң бөгеулі	Қысаң бөгеулі	Тұйық бөгеулі
	<i>р, у, и</i> <i>Сөз басында</i> <i>келмейді.</i>	<i>л</i> <i>Сөз басында</i> <i>келеді.</i>	<i>ң</i> <i>сөз басында</i> <i>келмейді.</i>	<i>н</i> <i>алдындағы</i> <i>дыбысқа әсері</i> <i>бар.</i>	<i>м</i> <i>алдындағы</i> <i>дыбысқа әсері</i> <i>жоқ.</i>

3-кесте – А. Байтұрсынұлының жіктеліміндегі қазақ тіліндегі дауысты дыбыстарға сипаттама (1912 жылы жарияланған «Айқап» журналының № 4-5 санында қазақ тілінде 24 дыбыс, оның ішінде 5 дауысты, 17 дауыссыз, 2 жарты дауысты бар деп берілген жіктелім бойынша)

№	Дауысты дыбыс	Дауысты дыбыстар сипаттамасы
1	<i>а</i>	езулік, жуан дауысты, ашық дауысты
2	<i>о</i>	еріндік, жуан дауысты, ашық дауысты
3	<i>у</i>	еріндік, жуан дауысты, қысаң дауысты
4	<i>ы</i>	езулік, жуан дауысты, қысаң дауысты
5	<i>э</i>	езулік, жіңішке дауысты, ашық дауысты
6	<i>у</i>	еріндік, жуан, жіңішке дауысты, қысаң дауысты
7	<i>и</i>	езулік, жуан, жіңішке дауысты, қысаң дауысты

С.М. Исаевтың жіктелімі бойынша қазақ тілінде 12 дауысты дыбыс бар деп беріледі. Олар: *а, ә, е, э, о, ө, ұ, ұ, ы, і, и, у*. Бұлардың ішінде *э* тек орыс тілінен енген сөздерде ғана қолданылады (электр, элеватор, т.б.) және *и мен у* екеуі қосынды (дифтонгоид) деп аталады: *и – ы+й* немесе *і +й* және *у-у +у* немесе *ұ +у*. Дауысты дыбыстар буын құрайды, дауыссыздар буын құрай алмайды. С.М. Исаевтың жіктелімінде қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар үш жақты жіктеледі (Isaev, 2007: 12).

1. Тіл қатысына (жасалу жолына) қарай жуан және жіңішке болып бөлінеді. Жуан дауыстылар: *а, о, ұ, ы* және бірде жуан, бірде жіңішке *и, у*. Жіңішке дауыстылар *ә, е, (э), ө, ұ, і* және бірде жуан, бірде жіңішке *и, у*.

2. Иек (жақ) қатысына немесе жасалу орнына қарай ашық және қысаң болып бөлінеді.

Ашық дауыстылар: *а, ә, е, (э), о, ө*. Қысаң дауыстылар: *ы, і, и, ұ, Ү, у*.

3.Ерін қатысына қарай езулік және еріндік болып бөлінеді. Езулік дауыстылар: *а, ә, е, (э), ы, і, и*.

Еріндік дауыстылар: *о, ө, ұ, ұ, у*.

Қазақ тілінің дауыстылары мен дауыссыздарының тағы бір басты айырмасы: дауыстылар буын жасай алады да, дауыссыздар буын жасай алмайды. Сондықтан дауыстыны буын құрағыш дыбыс деп, дауыссызды буын құрай алмайтын дыбыс деп те атауға болады. Бұл дыбыстардың атқаратын қызметіне қарай айырылуы (Kenesbaev, Musabaev, 1962: 232).

С. Кеңесбаев пен Ғ. Мұсабаевтың жіктелімі бойынша қазіргі қазақ тілінде мынадай *тоғыз жалаң дауыстылар* (монофтонг) бар: *а, е, ы, і, ә, о, ө, ұ, ұ*. Бұдан басқа мынадай *екі қосынды дауыстылар* (дифтонгоид) бар: *и, у* (Kenesbaev, Musabaev, 1962: 233).

С. Мырзабековтың жіктелімі бойынша қазіргі қазақ тілінде он бір дауысты фонема бар. Олар дыбыстау мүшелерінің қызметіне қарай іштей үш топқа жіктеледі (Myrzabekov, 1993: 18).

Ә. Жүнісбектің жіктелімі бойынша қазақ тілінде 9 әліпби дауысты дыбыс бар. Олар қолданымдағы әліпби құрамында былай таңбалады: *а, ә, е, о, ө, ұ, Ү, ы, і*.

4-кесте – С.М. Исаевтың жіктеліміндегі қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар

Ерін қатысына қарай	Езулік		Еріндік	
Иек (жак) қатысына (жасалу орнына) қарай	ашық	қысаң	ашық	қысаң
Тіл қатысына (жасалу жолына) қарай				
Жуан	а	ы (и)	о	ү (у)
Жіңішке	ә, е	і (и)	е	ұ (у)

5-кесте – С. Кеңесбаев пен Ғ. Мұсабаевтың жіктеліміндегі қазақ тіліндегі дауысты фонемалар

Ерін қатысына қарай	Езулік		Еріндік	
Жасалу жолына қарай	Ашық дауыстылар	Қысаң дауыстылар	Ашық дауыстылар	Қысаң дауыстылар
Жасалу орнына қарай				
Жуан дауыстылар	а	ы (и)	о	ү (у)
Жіңішке дауыстылар	а, е (ә)	і (и)	ө	ұ (у)

6-кесте – С. Мырзабековтың жіктеліміндегі қазақ тіліндегі дауысты фонемалар

Тілдің қатысына қарай		Еріннің қатысына қарай		Жақтың қатысына қарай		
Жуан (гutturаль) дауыстылар	Жіңішке (палаталь) дауыстылар	Еріндік (лабиаль)дауыс тылар	Езулік дауыстылар	Ашық дауыстылар	Жартылай ашық дауыстылар	Қысаң дауыстылар
а, о, ұ, ы, у	ә, ө, ү, і, е, и	о, ө, ұ, ү, у	а, ә, ы, і, е, и	а, ә	о, ө, е	ұ, ү, ы, і, и, у

Қазақ тілі дауысты дыбыстары жалаң (монофонг) және құранды (дифтонг) болып екіге бөлінеді (Zhunisbek., 2009: 54). Біркелкі айтылатын дауысты дыбысты жалаң дауысты дыбыс деп атаймыз, олар: а, ә, ы, і, ұ, ү. Бір дыбыстан басталып, екінші дыбыспен аяқталатын дауысты дыбысты құранды дауысты дыбыс деп атаймыз, олар: о, ө, е.

7-кесте – Ә. Жүнісбектің жіктеліміндегі қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар

Дауысты дыбыстар	а, ә, е, о, ө, ұ, ү, ы, і
Жалаң (монофонг) дауыстылар	а, ә, ы, і, ұ, ү
Құранды (дифтонг) дауыстылар	о, ө, е.

Неліктен у, ә дыбыстары дауысты дыбыс қатарына қосылған деген сауал туындайды? Біздің ойымызша, бұл орыс тілінің әсерін күшейту, әсірелеу мақсатында қазақтың дүниетанымын өзгерту мақсатында енгізілген өзгеріс. Себебі, әріп арқылы беріліп тұрған мәдениет, дүниетаным, ақпарат адамның санасында қалып қояды. Адамның санасындағы ақпарат біртін-

деп жады арқылы қалыптасып, адамның дүниетанымының өзгеруіне әкеліп соғады. Бұдан әріп арқылы берілетін когнитологиялық аспект бар екендігін, адам санасында қалыптасатын таным арқылы адам санасына түбегейлі өзгеріс енгізуге болатындығын байқаймыз.

Жоғарыда аталған ғалымдардың дауысты дыбыстар жіктелімін салғастыра келе, қай ғалымның идеясы А. Байтұрсынұлына жақындау деген ой туындайды. Сонымен, Ақыметтің қалыптастырған емлесіне жақын келетін идея – С.М. Исаевтың, С. Кеңесбаевтың, Ғ. Мұсабаевтың қарастырған дауысты дыбыстар жіктелімі. Дауысты дыбыстар саны жағынан сәйкес емес, бірақ құрамы, жіктелімі жағынан ұқсастықтар мен сәйкестіктер басым. С.М. Исаевта қысаң дауысты ретінде и мен у дыбыстары қарастырылады. Ал, С. Кеңесбаев пен Ғ. Мұсабаевта екі қосынды дауыстылар (дифтонгоид): и мен у бар деп көрсетіледі. Ал, аталған ғалымдардың бұл жіктеуі Ақыметтің 2 жарты дауысты бар деп қарастырған дыбыс жіктеліміне сәйкес келеді. Сонымен қатар, Ақыметте бар дыбыстардың көпшілігі аталған ғалымдардың жіктелімінде бар. Ал, С. Мырзабеков пен Ә. Жүнісбектің қарастырған дауысты дыбыс жіктелімі А. Байтұрсынұлынан алшақ. Аталған дыбыстар Ақыметте

бар болғанымен, жуан, жіңішке, құранды, жа-
лаң деп қарастыру жағынан келгенде кемшін
тұстары баршылық.

Қорытынды

Қорыта келгенде, жоғарыда аталған ғалым-
дардың дауысты дыбыс жіктелімі қайдан бастау
алады деген сауал туындайды? Қазақ тіл білімі
ғылымында бұрын соңды емле тәртібі түзілме-
гендігін ескерсек, жалпы түркітану ғылымында,
әсіресе XX ғасырдың басында түркітану ғы-

лымында Байтұрсынұлының емлесі үлгі емле
болды. Ақыметтің қазақ тіл білімі ғылымында
қалыптастырған әр таңбасында мән бар, ұлттық
таңбалық ерекшелік бар. Яғни, аталған ғалым-
дардың дыбыстарды жіктеуі А. Байтұрсынұлы-
ның қалыптастырып кеткен дыбыстар жік-
теуінен бастау алады. Қазақ тіл білімі ғылы-
мындағы қарастырылған дыбыстар жіктеуінің
барлығы А. Байтұрсынұлының жасаған дыбыс-
тар жіктеуіне негізделген. Сонымен, А. Байтұр-
сынұлы қазақ тіл біліміндегі грамматологияның
негізін қалаушы.

Әдебиеттер

- Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу – ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
Оспанғазиева Н.Б. Қазақ тіліндегі дыбыстардың фонологиялық сипаты. Абай атындағы ҚазҰПУ. Хабаршы. Филология ғылымдары сериясы. – 2017. – № 3 (61).
Исаев С.М. Қазақ тілі. Оқу құралы. – Алматы: Өнер, 2007. – 208 б. Үшінші басылым.
Кеңесбаев С., Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі: лексика, фонетика. – Алматы, 1962.
Мырзабеков С. Қазақ тілінің фонетикасы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 136 б.
Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы / Әлімхан Жүнісбек. – Алматы: Арыс, 2009. – 312 б.

References

- Baitursynov A. (1992). Til tagylymy [Language heritage]. Almaty, Ana tili, 448 b. (In Kazakh)
Isaev S.M. (2007). Qazaq tili [Kazakh language]. Almaty: Oner, 208 b. (In Kazakh)
Kenesbaev S., Musabaev G. (1962). Qazirgi qazaq tili: leksika, fonetika. [Modern Kazakh language: vocabulary, phonetics]. Almaty. (In Kazakh)
Myrzabekov S. (1993). Qazaq tilinin fonetikasy. [Phonetics of Kazakh language]. Almaty: Qazaq universiteti, 136 b. (In Kazakh)
Ospangazieva N.B. (2017). Qazaq tilindegi dybystardyn fonologiyalyq sipaty [Phonological feature of sounds in Kazakh language]. Abai atyndagy Qazaq ulttyq pedagogikalyq universitetining habarshysy. Filologija gilymdary serijasy. № 3(61). (In Kazakh)
Zhunisbek A. (2009). Qazaq fonetikasy [Kazakh phonetics]. Almaty: Arys, 312 b. (In Kazakh)